

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE, CIVILIZAȚIE, CULTURĂ”

**Perioada romană și post-romană în bazinul
hidrografic al Arieșului**

Rezumat

coordonator științific:

CONF. UNIV. DR. HABIL. FLORIN-GHEORGHE FODOREAN

student-doctorand:

ANDREI-CĂTĂLIN DÎSCĂ

CLUJ-NAPOCA

2022

Cuprins:

INTRODUCERE	5
CAPITOLUL I. CADRUL NATURAL	6
CAPITOLUL II. CONSIDERAȚII METODOLOGICE	19
CAPITOLUL III. ISTORICUL CERCETĂRILOR	24
1. Începuturile epocii moderne	24
2. Epoca luminilor.....	26
3. Epoca arheologiei romantice.....	27
4. Epoca arheologiei științifice	28
CAPITOLUL IV. REPERTORIUL PUNCTELOR CU DESCOPERIRI	36
1. Epoca romană	37
2. După retragerea aureliană	237
CAPITOLUL V. BAZINUL ARIEȘULUI ÎN EPOCA ROMANĂ	256
1. Contextul istoric	256
2. Cultura materială.....	259
3. Siturile.....	261
A. Clasificarea în izvoarele literare antice	261
B. Clasificări în literatura de specialitate	266
C. Clasificarea propusă în lucrarea de față.....	276
a. Așezări civile.....	276
Ferme.....	277
Vile.....	278
Așezări cu arhitectură tradițională.....	280
Așezări rurale cu arhitectură mediteraneană	280
Așezări preurbane.....	281
Așezări urbane.....	284
b. Necropole și descoperiri cu caracter funerar.....	285
c. Obiective de interes militar	288
Turnuri de observație	288
Puncte fortificate	289
Castre de trupe auxiliare.....	289
Castrul legiunii V Macedonica	289
d. Lucrări de infrastructură și amenajări teritoriale.....	289
Drumuri	290

Apeducte.....	292
e. Centre de servicii.....	292
Centre rutiere.....	293
Centre socio-administrative.....	293
Locuri de cult	293
Temple.....	293
Terme	294
f. Centre de producție.....	295
Minieră	295
Meșteșugărească.....	295
Agricolă.....	296
g. Urme de locuire - alte descoperiri.....	297
h. Distribuția tipologică a așezărilor	297
i. Densitatea așezărilor	298
4. Economia	300
CAPITOLUL VI. BAZINUL ARIEȘULUI DUPĂ RETRAGEREA AURELIANĂ	310
1. Contextul istoric	310
2. Cultura materială.....	311
3. Siturile.....	311
CONSIDERAȚII FINALE.....	316
ABREVIERI.....	318
BIBLIOGRAFIE.....	321
ANEXE	
Lista Figurilor	343
Lista Planșelor.....	347
Tabele	351
Planșe.....	358

Cuvinte-cheie: Imperiul Roman, provincia Dacia, bazinul hidrografic al Arieșului, *Potaissa*, *Alburnus Maior*, perioada romană, perioada post-romană, cadrul cronologic, situri arheologice, date topografice, cartografie arheologică, cultură materială, repertoriul descoperirilor, clasificarea siturilor, interpretarea datelor.

Rezumat

Principalul obiectiv al acestei teze a fost acela de a determina transformările pe care le cunoaște bazinul hidrografic al Arieșului în epocile romană și post-romană, în ceea ce privește densitatea și distribuția teritorială a punctelor cu descoperiri pe de o parte, și, pe de altă parte, cultura materială caracteristică fiecăreia dintre cele două epoci menționate.

În legătură cu acest obiectiv s-au conturat cele trei obiective secundare care urmăresc: 1. sintetizarea datelor cu privire la siturile din zona cercetată; 2. încadrarea acestor situri în contextul general al epocii; 3. stabilirea unui cadru cronologic general.

Pentru îndeplinirea obiectivelor prezentate mai sus au fost folosite, deopotrivă, datele din izvoarele literare antice și cele din literatura de specialitate, alături de datele obținute în cursul unor de cercetări de teren desfășurate pe parcursul ultimilor ani. Aceste cercetări de teren au fost absolut necesare pentru îndeplinirea obiectivului propus întrucât informațiile disponibile în celelalte surse menționate erau insuficiente pentru a putea face o serie de analize privind condițiile de mediu, dimensiunile, inventarul și cronologia siturilor. În urma acestor demersuri au fost identificate și investigate peste 50 de situri. Pe lângă cele identificate pe teren, pentru alte câteva zeci de situri se poate preciza acum arealul în care se găsesc cu o marjă de eroare care variază, în medie, de la câteva sute de metri, până la 2 km. Împreună cu cele circa 25 de situri pentru care existau deja astfel de date în bibliografie, s-au pus acum bazele unui eșantion reprezentativ pentru realizarea unor analize pertinente.

Datele prezentate în lucrarea contribuie la o mai bună valorificare a patrimoniului arheologic din perspectivă științifică, culturală și administrativă, fiind cât se poate de relevante pentru istoria locală a Daciei și pentru protejarea și conservarea siturilor.

Pe plan științific și cultural datele prezentate contribuie la conturarea unei imagini mult mai detaliate a teritoriului bazinului hidrografic al Arieșului în epocile romană și post-romană, atât ca parte a Imperiului Roman în general cât și a provinciei Dacia în particular.

Din punct de vedere administrativ, lucrarea poate fi utilă la întocmirea planurilor urbanistice generale (PUG) ale localităților din zonă, în vederea protejării și conservării patrimoniului arheologic, a cărui existență este pusă în pericol în contextul dinamicilor din sectorul construcțiilor imobiliare și industriale și cel al infrastructurii transporturilor.

Cercetarea de față aduce o contribuție consistentă la repertorierea siturilor arheologice din arealul cercetat și intervalul cronologic avut în vedere. Această contribuție a fost posibilă în urma unor ample cercetări de suprafață structurate în trei mari etape, după cum urmează: 1) într-o primă etapă au fost sintetizate informațiile din literatura de specialitate; 2) în a doua

etapă s-au realizat investigațiile pe teren; 3) iar în cea de-a treia și ultima etapă au fost prelucrate datele și au fost cartografiate siturile.

În cadrul etapei de sintetizare a informațiilor existente în literatura de specialitate cu privire la punctele cu descoperiri s-a pus accentul pe folosirea tuturor surselor susceptibile de a oferi date noi, de la literatura istorico-arheologică și studiile de toponimie locală și până la ridicările topografice din ultimele secole și ortofotoplanurile contemporane.

În cursul investigațiilor de teren, traseele urmate au fost în totalitate înregistrate și stocate pe dispozitive de tip GPS pentru a avea o evidență foarte clară a suprafețelor acoperite și pentru a delimita precis punctele cu descoperiri. S-a urmărit, astfel, atât identificarea siturilor menționate în literatura de specialitate, cât și a unor eventuale puncte noi. Din punct de vedere tehnic investigațiile au fost realizate prin două metode complementare, descrise în rândurile de mai jos, respectiv A) metoda caroiajului și B) metoda zonelor cu potențial.

După finalizarea cercetărilor de teren, datele spațiale și informațiile arheologice obținute au fost prelucrate cu ajutorul unor programe software precum QGIS, Google Earth și Microsoft Excel în vederea cartografierii siturilor identificate.

După cum reiese și din cuprinsul prezentat în paginile de mai sus teza de față a fost structurată în șase mari capitole. Primul dintre acestea, capitolul I. **Cadrul natural**, urmărește să prezinte caracteristicile definitorii ale arealului geografic cercetat în ceea ce privește localizarea, relieful, clima, resursele naturale și condițiile de mediu.

Capitolul II, **Considerații metodologice**, are în vedere în esență: 1. indicarea principalelor surse (izvoare); 2. precizarea criteriilor de sintetizare a informațiilor; 3. definirea metodelor de interpretare a datelor pentru atingerea obiectivului propus.

Partea de interpretare a datelor s-a realizat în capitole distincte de partea de prezentare a datelor primare pentru a diferenția în mod clar între datele tehnice și interpretările alternative care pot fi construite pe baza acestora. Metode folosite în mod frecvent în lucrarea pentru interpretarea datelor sunt analogia, comparația, măsurătorile statistice, analiza cantitativă și calitativă, pentru a putea realiza în final o radiografie a cadrului economic, administrativ, social sau cultural al arealului supus investigației.

Analogiile și comparațiile au fost folosite pentru a pune în contextul istoric al provinciei, Imperiului roman și al epocii, atât descoperiri individuale (însemnând aici un singur artefact), cât și ansambluri și structuri (care în cazul de față pot face referire, de exemplu, la o întreagă categorie de artefacte, la un sit sau o întreagă grupă de situri).

Măsurătorile statistice au fost întrebuințate pe o scară foarte largă, începând de la inventarierea materialelor din fiecare sit în parte, la circulația diverselor tipuri de produse la scara întregii regiuni și până la cuantificarea unor particularități pe categorii de situri.

Analize cantitative și calitative au fost realizate pentru a evidenția atât frecvența unor fenomene, materiale și tipuri de situri, cât și valențele acestora în contextul istoric al epocii.

În capitolul III, *Istoricul cercetărilor*, este făcută o prezentare succintă a principalelor tendințe și abordări care au existat de-a lungul timpului în demersurile de cercetare, iar la final s-a încercat schițarea unei imagine de ansamblu a stadiului actual și unele dintre perspective ale viitoarelor cercetări.

Cel mai consistent capitol este cel cu numărul IV, *Repertoriul punctelor cu descoperiri*, în cadrul căruia vor fi prezentate în mod succint principalele informații referitoare la punctele cu descoperiri cunoscute în arealul cercetat, o atenție deosebită fiind acordată datelor legate de localizarea, inventarul și cronologia acestor puncte. Având în vedere tema prezentei cercetări, punctele în discuție vor fi grupate pe două subgrupe, după cum urmează: 1) Epoca romană; 2) Epoca post-romană. Prezentarea se va face pe localități, în ordine alfabetică, fiecare nou punct fiind marcat printr-un număr arab. Pentru fiecare punct în parte va fi indicată literatura de specialitate, codul RAN și codul LMI în măsura în care acestea există. Acolo unde este cazul, siturile vor fi însoțite de hărți, planuri de situație și ilustrații. Atunci când se începe prezentarea descoperirilor din teritoriul unei localități, numele acesteia va fi indicat pe un rând distinct, precizându-se, de asemenea, unitatea administrativă și județul de care aparține. În cazul în care unitatea administrativă are același nume cu localitatea la care se face referire, se va preciza doar rangul acesteia (comună, oraș, municipiu). Între paranteze va fi indicat numele localității în limba maghiară, dar și în limba germană când acesta există, și evident toponimul latin acolo unde se cunoaște, urmându-se de fiecare dată această ordine.

În repertoriul de față au fost interpretate ca puncte cu descoperiri acele situri pentru care se cunosc, din literatura de specialitate sau din propriile cercetări de teren, date privind contextul descoperirilor și sunt înregistrate cel puțin două categorii de materiale arheologice într-un volum apreciabil (de exemplu ceramică și materiale de construcție). În cazuri excepționale au fost interpretate ca puncte cu descoperiri și siturile cu o singură categorie de materiale arheologice, în măsura în care există indicii clare că aceste materiale nu sunt în poziție secundară. Punctele din care se cunosc un număr limitat de materiale sau pentru care contextul descoperirilor nu este cunoscut au fost interpretate ca descoperiri izolate.

Pe hărțile topografice realizate în cadrul lucrării de față, punctele cu descoperiri și zonele cu resurse minerale pentru care există indicii clare că au fost exploatate în perioada antică vor fi marcate cu numere arabe, numerotarea fiind făcută individual, pentru fiecare hartă în parte. Aglomerările de materiale arheologice, acolo unde sunt cunoscute, vor fi marcate cu litere, în ordine alfabetică, pentru fiecare punct cu descoperiri în mod individual. Descoperirile izolate și punctele la care se face referire din diverse considerente vor fi marcate cu numere romane, în ordine crescătoare pe fiecare hartă în parte.

Între punctele cu descoperiri și aglomerările de materiale arheologice se va face o diferențiere în funcție de calitatea datelor topografice, atât în text, cât și pe hărți. Astfel se va specifica pentru fiecare caz în parte dacă descoperirile în discuție sunt doar menționate, dacă au fost cartografiate în literatura de specialitate, sau dacă au fost identificate în cursul cercetărilor de suprafață desfășurate ca parte a prezentei lucrări. În cazul siturilor identificate pe teren vor fi indicate și coordonatele geografice, atât în sistemul universal de coordonate Mercator transversal (UTM), cât și în Proiecția Stereografică 1970 (Stereo 70), folosită în sistemul național de administrație și planificare din România.

În capitolul V, *Bazinul Arieșului în epoca romană*, are în vedere schițarea principalelor particularități ale bazinul Arieșului ca parte a lumii romane, între începutul secolului al II-lea p. Chr. și ultima parte a secolului al III-lea. Aspectele istorice general valabile pentru întreaga provincie și imperiu în ansamblu, discutate pe larg în numeroase lucrări de specialitate, nu vor fi foarte mult detaliate, accentul fiind pus în special pe datele referitoare la siturile arheologice și inventarul acestora.

Pornind de la datele din izvoarele literare antice, de la discuțiile din literatura de specialitate și de la stadiul actual al cercetărilor, punctele cu descoperiri au fost grupate în șapte mari categorii de situri după cum urmează: a) așezări civile; b) necropole și descoperiri cu caracter funerar; c) obiective de interes militar; d) lucrări de infrastructură și amenajări teritoriale; e) centre de servicii; f) centre de producție; g) urme de locuire (alte descoperiri).

Pentru siturile din categoria așezărilor civile a fost propus un sistem de clasificare care a urmărit a fi în acord atât cu realitățile arheologice din arealul cercetat, cât și cu datele din izvoarele literare și bibliografia de specialitate. Acest sistem diferențiază între șase tipuri de așezări după cum urmează: 1) ferme; 2) vile; 3) așezări cu arhitectură tradițională; 4) așezări cu arhitectură mediteraneană; 5) așezări preurbane; 6) așezări urbane.

Pornind de la caracteristicile definiției ale siturilor și de la particularitățile arealului geografic în care acestea se găsesc, prin raportarea acestor date la cele cu privire la alte spații ale imperiului mai bine documentate și la ceea ce se cunoaște la modul general despre

economia romană din sursele literare antice, s-au pot formula o serie de concluzii privind economia aşezărilor din bazinul Arieşului în perioada avută în vedere.

Capitolul VI, *Bazinul Arieşului după retragerea aureliană*, analizează situaţia acestui teritoriu după armata şi administraţia romană sunt retrase din Dacia şi mutate la sud de Dunăre la sfârşitul secolului al III-lea p. Chr. Descoperirile din bazinul Arieşului indică faptul că zona continuă să fie locuită şi după acest moment, însă din punct de vedere politic situaţia acestui teritoriu devine incertă.

Volumul de datele cu privire la arealul cercetat în această perioadă este destul de redus. Sunt semnalate descoperiri în câteva puncte însă informaţii ceva mai consistente sunt disponibile doar în legătură cu siturile de la Soporu de Câmpie şi Potaissa. În cazul acesteia din urmă există date care indică o continuare a locuirii în oraş şi a înmormântărilor în necropola de sud a aşezării. Sunt semnalate, de asemenea, o serie de descoperiri monetare care acoperă o bună parte din secolul al IV-lea.

Din cele 22 de puncte cu descoperiri cunoscute, exceptând castrul de la *Potaissa*, în celelalte cazuri investigaţiile au fost de mică amploare, fiind destul de dificil de făcut aprecieri privind tipologia în care siturile s-ar încadra. În aceste condiţii singurele diferenţieri care au putut fi făcute cu un oarecare grad de certitudine a fost între următoarele 3 categorii de situri: 1) aşezări, 2) necropole (descoperiri cu caracter funerar), 3) urme de locuire.

Din punct de vedere statistic se poate afirma că numărul total al punctelor cu descoperiri semnalate în perioada post-aureliană reprezintă doar 25% din cel semnalat în epoca romană, însă acest raport este înşelător în sensul că volumul materialelor şi al datelor, deşi dificil de cuantificat, se situează în realitate cu mult sub această valoare.

În partea de *Consideraţii finale* se subliniază ideea că întemeierea provinciei romane Dacia şi-a pus amprenta într-un mod inconfundabil asupra istoriei bazinului Arieşului, cele mai evidente transformări fiind legate de cultura materială şi spirituală a regiunii, de economia acesteia şi de densitatea şi caracteristicile aşezărilor. Aceste transformări sunt amintite de izvoarele literare antice, dar sunt vizibile şi pe baza descoperirilor arheologice al căror număr creşte în mod constant.

Unul dintre cele mai marcante aspecte din peisajul bazinului Arieşului în epoca romană este creşterea exponenţială a densităţii aşezărilor, cu o valoare de cel puţin patru ori mai mare faţă de perioada precedentă, este completată, pe de o parte, de întinderea acestora pe suprafeţe mult largi, iar pe de altă parte de un volum al descoperirilor mult mai ridicat.

Concomitent cu creșterea densității așezărilor și acumulările legate de cultura materială a avut loc și o transformare radicală a economiei zonei, demersurile fiind orientate spre o valorificare mult mai eficientă a potențialului agricol și a resurselor minerale.

Evoluția provinciei de la nord de Dunăre a fost întreruptă prin decizia autorităților romane de a se retrage din Dacia. În stadiul actual al cercetărilor multe din implicațiile acestei acțiuni rămân încă la stadiul de ipoteze, însă o serie de aspecte se conturează destul de clar.

Este astfel cât se poate de evident că evacuarea administrației și armatei romane din Dacia a implicat pentru acest teritoriu o reducere drastică a numărului de așezări, a dus la o situație incertă privind cultura materială și la o scădere vertiginoasă a economiei. Cu alte cuvinte, o concluzie cât se poate de plauzibilă este aceea că volumul foarte redus al descoperirilor mai târzii de acea dată este rezultatul retragerii aureliene din Dacia (cu sensul general de retragere a autorităților romane de la nordul Dunării), o bună parte dintre așezări fiind evacuate odată cu administrația și armata.

Pe baza descoperirilor arheologice cunoscute în prezent, din punct de vedere cronologic, în bazinul Arieșului această perioadă de tranziție, așa cum poate fi numită epoca post-romană, se întinde pe aproape două secole, de la retragerea autorităților romane în a doua jumătate a secolului al III-lea de la nordul Dunării, până la apariția din a doua jumătate a secolului al V-lea, dar mai ales din secolul al VI-lea a unor noi așezări și necropole cu un volum consistent al descoperirilor, cum sunt cele de la Luna - Câmpia Turzii, Vlaha, Stejăriș sau cele din zona orașului și castrului de la Turda.

Ultima parte a lucrării cuprinde: o listă cu *Abrevieri*, *Bibliografia* și o serie de *Anexe*, printre acestea din urmă regăsindu-se *Lista Figurilor*, *Lista Planșelor*, *Tabele* și *Planșe*.

Bibliografie selectivă:

- Ackner 1856 - M. J. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, JKKCC, 1, 1856, p. 3-50.
- Ardevan 1998 - R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*; Timișoara, 1998.
- Bajusz 2005a - I. Bajusz (ed.), *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések*, I/1, Kolozsvár, 2005.
- Bajusz 2005b - I. Bajusz (ed.), *Téglás István jegyzetei. I. Régészeti feljegyzések*, I/2, Kolozsvár, 2005.
- Bărbulescu 1980 - Bărbulescu 1980, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, Potaissa, 2, 1980, p. 161-187.
- Bărbulescu 1987 - M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Vol. 1. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
- Bărbulescu 1994 - M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monographic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 1997 - M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda) - Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997.
- Bărbulescu 2009 - M. Bărbulescu, De la romani până la sfârșitul mileniului I, în I. A. Pop, T. Năgler (ed.), *Istoria Transilvaniei. Vol. I (până la 1541)*, Cluj-Napoca, 2009, p. 137-198.
- Bărbulescu 2020 - M. Bărbulescu, *Castrul legionar de la Potaissa (Turda). 45 de ani de cercetări arheologice*, CA, 27, 2020, p. 421-439
- Bărbulescu et al. 2019 - M. Bărbulescu (ed.), M. Bărbulescu, M. Andone-Rotaru, C. Bărbulescu, T. Bărbulescu, A. Cătinaș, I. Fábíán, F. G. Fodorean, P. Huszarik, M. Munteanu, L. Nedelea, I. Nemeti, S. Nemeti, *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2019.

- Branga 1986 - N. Branga, *Italicii și veteranii din Dacia*, Timișoara, 1986.
- Brindle 2016 - T. Brindle, The Central West, în A. Smith, M. Allen, T. Brindle, M. Fulford (ed.), *New Visions of the Countryside of Roman Britain. 1. The Rural Settlement of Roman Britain*, London, 2016, p. 282-307.
- Christescu 1929 - V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane (Contribuții la o reconstituire istorică)*, Pitești, 1929.
- Christescu 1937 - V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937.
- Ciongradi 2009 - C. Ciongradi, *Die römischen Steindenkmäler aus Alburnus Maior*, Cluj-Napoca, 2009.
- Cociș et al. 2003a - S. Cociș, F. Marcu, O. Țentea, *Bibliografia Daciei Romane (1919-2000)*, Cluj-Napoca, 2003.
- Cociș et al. 2003b - S. Cociș, A. Ursuțiu, C. Cosma, R. Ardevan, Area Sacra de la Hăbad, în P. Damian (ed.), *Alburnus Maior I. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din anii 2000-2001*, București, 2003, p. 149-192.
- Courbot 2000 - C. Courbot, *De la ferme indigène à la villa gallo-romaine. Facteurs d'évolution et acculturation des établissements ruraux du Nord-Ouest de la Gaule*, Hypothèses, 1, 3, 2000, p. 141-149
- Cserny 1901 - B. Cserny, Alsófehér vármegye története a római korban, în J. Csató, B. Cserni, J. Gáspár, K. Herepei, I. Lázár (ed.), *Alsófehér vármegye monográfiája II. kötet. Első rész*, Nagy-Enyed, 1901, p. 107 - 561.
- Czysz 2013 - W. Czysz, Zwischen Stadt und Land – Gestalt und Wesen römischer Vici in der Provinz Raetien, în A. Heising (ed.), *Neue Forschungen zu zivilen Kleinsiedlungen (vici) in den römischen Nordwest-Provinzen. Akten der Tagung Lahr 21.* –

23.10.2010, Bonn, 2013, p. 261-377.

- Damian, Borș 2008 - P. Damian, C. Borș *Considerații privind managementul arheologic în contextul proiectului minier Roșia Montană. Programul național de cercetare „Alburnus Maior” (2001–2006)*, CA, 14-15, 2007-2008, p. 481-555
- Fodorean 2006 - F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006.
- Fodorean 2013 - F. Fodorean, *The Topography and the Landscape of Roman Dacia*, Oxford, 2013.
- Gooss 1876 - C. Gooss, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, AVSL, 1876.
- Horedt 1958 - K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958.
- Horedt 1982 - K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.
- IDR I - *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiile Daciei Romane*, I. I. Russu (ed.), vol. I, București, 1975.
- ILD - C. C. Petolescu, *Inscriptii latine din Dacia*, vol. 1, București, 2005.
- Király 1893 - P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, Vol. 1, Nagybecskerek, 1893.
- Király 1894 - P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, Vol. 2, Nagybecskerek, 1894.
- LIMES Proiect UNESCO - Frontiers of the Roman Empire - Dacia. Tentative lists - <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6447/>.
- LMI-Cj - Lista monumentelor istorice 2015. Județul Cluj, <https://patrimoniul.gov.ro/images/lmi-2015/LMI-CJ.pdf>
- Loșonți, Vlad 2006 - D. Loșonți, S. Vlad, *Tezaurul toponimic al României:*

- Transilvania (TTRT). Valea Hășdății*, București, 2006.
- Loșonți, Vlad 2010 - D. Loșonți, S. Vlad, *Tezaurul toponimic al României. Transilvania (TTRT). Valea Ierii*, București, 2010.
- Marcu 2009 - F. Marcu, *The Internal Planning of Roman Forts of Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.
- Neigebaur 1851 - J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des Klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851
- Nemeti 2005 - S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Nemeti et al. 2003, - S. Nemeti, I. Nemeti, F. Fodorean, *Territorium Potaissae. Revista Bistriței*, 17, 2003, p. 69-75.
- Nemeti, Nemeti 2014 - S. Nemeti, I. Nemeti, *Civic Space and Municipal Statutes in Potaissa*, în S. Cociș (ed.), *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundersten Geburtstag von Kurt Horedt*, Cluj-Napoca, 2014, p. 85-98.
- Oltean 2006 - I. A. Oltean, *Dacia. Landscape, Colonization and Romanization*, London and New York, 2007.
- Opreanu 2003 - C. H. Opreanu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală*, Cluj-Napoca, 2003.
- Orbán 1871 - B. Orbán, *A Székelyföld leírása. Történelmi, Régészeti, Természetráji S Népismej Szempontból. Vol. V. Aranyosszék. Radnóth, Gyéres, M.-Ujvár és Toroczkó vidéke*, Pest, 1871.
- Orbán 1889 - B. Orbán, *Torda város és környéke. 33 nagy és 12 szövegképpel*, Budapest, 1889.
- Petolescu 2010 - C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, București, 2010.

- Pîslaru 2009 - M. Pîslaru, *The roman coins from Potaissa. Legionary fortress and ancient town*, Cluj-Napoca, 2009.
- Protase 1976 - D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca română la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976.
- Protase 1980 - D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. 1, București, 1980.
- Protase 2000 - D. Protase, *Autohtonii în Dacia. Vol. 2, Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000.
- RAN - Repertoriul Arheologic Național, <http://ran.cimec.ro/>.
- RepAb - V. Moga, H. Ciugudean (ed.), *Repertoriul arheologic al Județului Alba*, Alba Iulia, 1995.
- RepCj - I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler (ed.), *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca (1992).
- Rorison 2001 - M. Rorison, *Vici in Roman Gaul*, BAR 933, Oxford, 2001.
- Téglás 1889b - G. Téglás, *Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról*. ÉTTK 14, 1889.
- Téglás 1906 - I. Téglás, *Pusztaszentmártoni és röödi épületmaradványokról*, ArchÉrt, 26, 1906, p. 361-362.
- Téglás 1910 - I. Téglás, *A detreheimi és klapai vicusokról*, ArchÉrt, 30, 1910, p. 276-278.
- Torma 1880a - K. Torma, *A Limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880.
- Ujvári 1972 - I. Ujvári, *Geografia apelor României*, București, 1972.
- Wollmann 1996 - V. Wollman, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană*, Cluj, 1996